

अनुराधा उपन्यासमा लैङ्गिकता

त्रिभुवन बरई

उपप्राध्यापक, भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस, सिद्धार्थनगर, रूपन्देही

इमेल : tribhuvan.barai@bmc.tu.edu.np

Received date: 27 Feb 2023 – Accepted date: 8 June 2023

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा लैङ्गिक समालोचनाको सिद्धान्तको केन्द्रीयतामा विजय मल्लको *अनुराधा* उपन्यासको मूल्याङ्कन गरिएको छ । लैङ्गिकताका दृष्टिकोणले विजय मल्लको *अनुराधा* उपन्यास कस्तो रहेको छ भन्ने जिज्ञासाको परिपूर्ति गर्नाका निम्ति यो अध्ययन गरिएको हो । लैङ्गिक समालोचनाको सैद्धान्तिक पर्याधारलाई आधार मानी प्राथमिक एवम् द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरी निगमनात्मक, गुणात्मक र पाठविश्लेषणात्मक शोधविधि अपनाई यस लेखलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ । लैङ्गिक विभेदको दुष्परिणतिको यथार्थाङ्कन, नारीपात्रको सशक्त र सक्रिय प्रतिनिधित्व, नारीको विद्रोही र प्रतिरोधी स्वरको अभिव्यक्ति एवम् लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताप्रतिको अपेक्षाजस्ता प्रारूपका आधारमा उक्त उपन्यासको मूल्यनिरूपण यस लेखमा गरिएको छ, र यस लेखको अन्त्यमा उक्त उपन्यासले लैङ्गिक समविकासको अवधारणाको प्रस्तुतिका माध्यमबाट लोककल्याणको भाव अभिव्यक्त गर्न खोजेको अभिमत पत्ता लगाउनु, स्रष्टालाई उत्पीडित समुदायको समस्याको उठानका माध्यमबाट जनहितकारी साहित्यको सिर्जना गर्न, द्रष्टा र अनुसन्धातालाई लैङ्गिकताको मौलिक विश्लेषण पद्धति अपनाई साहित्यिक कृतिको मूल्यनिरूपण गर्न तथा पाठकलाई लैङ्गिक समविकासको अवधारणाअनुसारको आचरण र व्यवहार स्विकारी मानवीय जीवनमूल्यको महत्त्व र गरिमा कायम गर्न अभिप्रेरित गरेको कुरालाई निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : पितृसत्ता, प्रतिनिधित्व, प्रतिरोध, लैङ्गिकता, संस्कृति ।

विषयपरिचय

लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रतावादी भावधारामा आधारित *अनुराधा* विजय मल्लको विशिष्ट र महत्त्वपूर्ण औपन्यासिक कृति हो । पितृसत्तात्मक सामाजिक र सांस्कृतिक प्रचलनका कारण नेपाली युवतीहरूले भोग्नुपर्ने विभेद र उत्पीडनको यथार्थाङ्कनमा केन्द्रित प्रस्तुत उपन्यासले सचेत नारीहरूलाई आफ्नो वैयक्तिक जीवनका महत्त्वपूर्ण पक्षमा

निर्णय गर्ने अधिकारबाट वञ्चित हुनुपर्दाको अवस्थामा उत्पन्न सामाजिक र मनोवैज्ञानिक समस्याको उद्घाटन गरेको छ । तसर्थ मानव र मानवीय जीवनसँग सम्बद्ध अत्यन्त संवेदनशील र महत्त्वपूर्ण सामाजिक र सांस्कृतिक समस्या उठाई उक्त समस्या समाधान गरी समाजमा लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रता तथा महिलालाई अधिकारसहित बस्ने सामाजिक र सांस्कृतिक वातावरण बनाउन सके मात्र समाजको सशक्तीकरण र रूपान्तरण भई समतामूलक समाजको स्थापना हुन सक्ने विचार प्रवाहित गर्न खोज्ने प्रस्तुत उपन्यासका विषयमा शोधपरक ढङ्गले अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

लिङ्गका आधारमा कुनै पनि प्रकारको विभेद नगरी पुरुष, नारी र तेस्रो लिङ्गीलाई समानता, स्वतन्त्रता र अधिकारका साथ जीवनयापन गर्न पाउनुपर्ने सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेशको सिर्जनाका माध्यमबाट लोककल्याण र मानवमूल्यको स्थापनामा जोड दिने लैङ्गिक समालोचना साहित्यिक कृतिको अध्ययन गर्ने एक महत्त्वपूर्ण सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा स्थापित छ । लिङ्गका आधारमा गरिने कुनै पनि प्रकारको विभेद र उत्पीडनलाई साहित्यिक कृतिको मूल्यनिरूपणको आधार मान्दै त्यस्ता विभेद र उत्पीडनको कारक तत्वको खोजीका माध्यमबाट लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताका पक्षमा विचार प्रस्तुत गर्दै समतामूलक समाजको स्थापनामा विशेष जोड दिने कार्य यस समालोचनाले गर्दछ । गद्य भाषामा संरचित बृहत् आख्यानसहितको श्रव्यपाठ्य साहित्यिक विधा नै उपन्यास हो । यस्तो साहित्यिक वैशिष्ट्य आत्मसात् गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण औपन्यासिक कृतिका रूपमा विजय मल्लको *अनुराधा* रहेको छ । विधातत्त्व, मनोविश्लेषण, समाजशास्त्रीय र स्वतन्त्र लेखनपद्धतिमा आधारित भई प्रस्तुत उपन्यासका विषयमा केही अध्ययन गरिए पनि लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताका माध्यमबाट समतामूलक समाजको स्थापना गर्ने तथा मानवीय जीवनमूल्यको निरूपणमा अहम् भूमिका वहन गर्ने लैङ्गिक समालोचनाको सैद्धान्तिक पर्याधारको केन्द्रीयतामा यस कृतिको सूक्ष्म र अनुसन्धानपरक अध्ययन गरिएको पाईँदैन । अतः लैङ्गिकताका कोणबाट प्रस्तुत कृतिको गहन अध्ययनको रिक्तता देखिन्छ । यसै रिक्तताको परिपूर्तिका निम्ति यो अध्ययन गरिएको हो । तसर्थ लैङ्गिक समालोचनाको सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा उक्त कृतिको मूल्याङ्कन गर्नुलाई यस लेखको मुख्य प्राज्ञिक समस्याका रूपमा अवलम्बन गरिएको छ । यसै प्राज्ञिक समस्यालाई वस्तुपरक ढङ्गले समाधान गर्नाका निम्ति 'लैङ्गिकताका दृष्टिकोणले विजय मल्लको *अनुराधा* उपन्यास कस्तो रहेकोछ ?' लाई यस लेखको शोध प्रश्न तथा 'लैङ्गिकताका दृष्टिकोणले विजय मल्लको *अनुराधा* उपन्यासको मूल्याङ्कन गर्नु' लाई यस लेखको उद्देश्यकथनका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

मौलिक विश्लेषण पद्धति र लोककल्याणकारी भावधारामा आधारित भई पूर्णता प्राप्त गरेको प्रस्तुत लेखले सर्जकलाई लोकहितकारी साहित्यरचना, द्रष्टालाई साहित्यिक कृतिको मूल्याङ्कन तथा पाठकलाई मानव, मानवीय जीवन र मानवीय श्रेष्ठताको मूल्य र

172 अनुराधा उपन्यासमा लैङ्गिकता

गरिमा बुधी सोही अनुरूपको आचरण र व्यवहार अवलम्बन गरी लोककल्याण र सामाजिक रूपान्तरण गर्ने कार्यमा सघाउने भएकाले पुस्तकालयीय प्रयोजनका दृष्टिले यो अध्ययन औचित्यपूर्ण रहेको कुरा प्रमाणित हुन्छ । विजय मल्लको *अनुराधा* उपन्यासको मात्र अध्ययन गर्नुलाई यस लेखको कृतिगत तथा लैङ्गिक समालोचनाका लैङ्गिक विभेदको दुष्परिणतिको यथार्थाङ्कन, नारीपात्रको सशक्त र सक्रिय प्रतिनिधित्व, नारीको विद्रोही र प्रतिरोधी स्वरको अभिव्यक्ति एवम् लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताप्रतिको अपेक्षाजस्ता विश्लेषणीय मान्यताहरूको मात्र अध्ययन गर्नुलाई यस लेखको सैद्धान्तिक क्षेत्र मानिएको छ । विजय मल्लको *अनुराधा*बाहेकका अन्य कृति तथा लैङ्गिक समालोचनाका उपर्युक्त मानदण्डबाहेकका अन्य पक्षको अध्ययन नगरिनुलाई यस लेखको कृतिगत र सैद्धान्तिक सीमाका रूपमा आत्मसात् गरिएको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखलाई पूर्णता प्रदान गर्नाका निम्ति अवलम्बित सामग्री सङ्कलन, लैङ्गिक समालोचनाको सैद्धान्तिक पर्याधार, अर्थापनको विधि र ढाँचाको उल्लेख निम्नअनुसार गरिएको छ :

सामग्री सङ्कलन

पुस्तकालयीय स्रोतबाट सामग्रीको सङ्कलन गरिएको प्रस्तुत लेखको प्राथमिक स्तरको सामग्रीका रूपमा विजय मल्लको *अनुराधा* उपन्यास तथा द्वितीयक स्तरको सामग्रीका रूपमा लैङ्गिक समालोचनाका सैद्धान्तिक पर्याधार एवम् अर्थापनको विधि र ढाँचाको निर्धारणका निम्ति विभिन्न लेखक तथा अध्येताद्वारा गरिएका पूर्व अध्ययनलाई उपयोगमा ल्याइएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

लैङ्गिकतालाई कृतिविश्लेषणको मुख्य आधार बनाई लैङ्गिक समानतायुक्त सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेशनिर्माणका माध्यमबाट मानवजीवनको सार्थकता र महत्त्वको द्योतन गरी समग्र मानवजातिको समृद्धि र उत्थानको अपेक्षा राख्ने एवम् पश्चिमा जगत्मा स्थापित भई सर्वत्र प्रभाव कायम गर्न सफल रहेको एक महत्त्वपूर्ण सैद्धान्तिक पर्याधार नै लैङ्गिक समालोचना हो । समाजले महिला, पुरुष र तेस्रो लिङ्गीका निम्ति निर्धारण गर्ने भूमिका नै लैङ्गिकता हो । लिङ्गको निर्धारण समाज र संस्कृतिद्वारा गरिएको हुन्छ (गौतम २०६७, पृ.३१०) । यस समालोचनाले महिला, पुरुष र तेस्रो लिङ्गीको अध्ययनमा जोड दिन्छ (शर्मा २०७८, पृ.१५६) । साहित्यमा प्रचलित लैङ्गिकतामूलक रूढिहरूको विनिर्माणका निम्ति प्रयत्न गर्ने समालोचना नै लैङ्गिक समालोचना हो (एटम २०७४, पृ.२०५) । यस अध्ययनले मानवसमाजमा लैङ्गिक विषमतागत मान्यतालाई विस्थापित गरी समानता र समताको प्रतिस्थापनामा अहम् भूमिका निर्वाह गर्न चाहन्छ (पाण्डे २०६९, पृ.१) । यस

समालोचनाले लैङ्गिक समविकासको अवधारणा प्रस्तुत गर्दछ (ढकाल २०७०, पृ.३३२) । मान्छे हुनुको न्यूनतम गरिमाबाट समेत वञ्चित तुल्याइएका महिलाको विकासका लागि यो समालोचना त्रियाशील रहन्छ (अग्रवाल सन् २०१४, पृ.१५) । उपर्युक्त विचारहरूलाई सामान्यीकरण गर्दा यस समालोचनाले लैङ्गिकताका कारण उत्पन्न सामाजिक र सांस्कृतिक समस्यालाई कृतिमूल्याङ्कनको मुख्य आधार बनाई लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रतायुक्त सामाजिक परिवेशको सिर्जनाका माध्यमबाट लोककल्याणकारी विचार पाठकसमक्ष पुऱ्याउन खोजेको जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

लैङ्गिक समालोचनाको विकासमा लैङ्गिक विभेदयुक्त मानवीय आचरण र व्यवहार तथा लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताका निम्ति अवलम्बित विभिन्न अभियान र आन्दोलनहरूको अहम् भूमिका रहेको पाइन्छ । प्राचीन एवम् मध्य युगीन स्रष्टा र द्रष्टा पुरुष रहेका तथा मातृसत्तात्मक व्यवस्था किनाराकृत भई पितृसत्तात्मक व्यवस्थाले समाजमा प्रभुत्व कायम गरेका कारण पुरुषीय सम्मान, श्रेष्ठता, स्थान, शक्ति, अधिकार र स्वार्थअनुकूलको गतिविधिले बढी प्राथमिकता प्राप्त गरेको हो (अग्रवाल सन् २०१४, पृ.११-१२) । पितृसत्तात्मक समाजले नारीको श्रम, प्रजनन शक्ति, यौनिकता, गतिशीलता, निजी सम्पत्ति एवम् आर्थिक स्वतन्त्रताको अधिकारबाट नारीलाई वञ्चित तुल्याउनुका साथै ती अधिकारप्रति पुरुषको आधिपत्ययुक्त परिवेशको निर्माण गर्दै महिलाले प्रेम, त्याग, सहिष्णुता, धैर्य, संयम, मातृत्व, क्षमा, सहनशीलताजस्ता गुणहरूलाई इमानदारीका साथ मान्नुपर्ने विचारको सिर्जना गर्‍यो (अग्रवाल सन् २०१४, पृ.१९) । पितृसत्तात्मक समाजमा सदियौंदेखि महिलाहरू उत्पीडनमा परेका तथा उनीहरूको सामाजिक हैसियत र भूमिका पुरुषद्वारा निर्धारण भएको पाइन्छ (जैन सन् २०००, पृ.११५) भने महिलाहरूको शोषण प्राचीन कालदेखि प्रारम्भ भएको र यो शोषण विश्वका सबै देशमा पाइए पनि एसिया महाद्वीपमा फन् बढी पाइन्छ (विजयचन्द्र सन् २००२, पृ.५५) । पितृसत्तात्मक समाजले पुरुषलाई साहसिक, शक्तिशाली, तार्किक, आत्मविश्वासी, प्रतिस्पर्धी स्वभावयुक्त आचरण र व्यवहार गर्न प्रेरित गरेको पाइन्छ (भसिन सन् २०००, पृ. ६) । पद, प्रतिष्ठा, अधिकारप्राप्ति र स्वामित्व लिने आधारमा पुरुषचरित्रलाई मात्र केन्द्रमा राखी सम्पादन गरिने व्यवहार पितृसत्तात्मक समाजमा पाइन्छ (पौड्याल २०७७, पृ.३३४) । पितृसत्तात्मक सामाजिक ढाँचाको विकास हुँदै जाँदा नारीहरूले औपनिवेशिकतावादी र पितृसत्तात्मक दुवै प्रकारको शोषण सहन विवश हुनुपर्‍यो (उप्रेती २०६९, पृ. २३७) । महिलाहरू घरायसी कामका निम्ति उपयुक्त रहेको विचारधाराको सिर्जनामा पितृसत्तात्मक प्रणालीको भूमिका रहेको छ (पिल्वर एन्ड ह्वेलहन सन् २००४, पृ. ५६) । हरेक अवसर र सुविधाको केन्द्रमा रहेको पुरुषवादले नारीवाद र लैङ्गिक समानताको खोजी गर्न बाध्य तुल्यायो (त्रिपाठी २०६७, पृ.१८९) । उपर्युक्त तथ्यहरूलाई दृष्टिगत गर्दा मानवजीवनलाई समुन्नत र गतिशील तुल्याउने कार्यमा समान ढङ्गले सहभागी रहने महिला र पुरुषका बीचमा लैङ्गिक विभेदको अवस्था

सिर्जना भई पुरुषले आफूलाई शासक र महिलालाई शासित वर्गका रूपमा प्रस्तुत गर्ने विचारधाराको निर्माण गरी समाजमा लैङ्गिक विभेद र उत्पीडनको अवस्थाको सिर्जना गरेको जानकारी प्राप्त हुन्छ। यसै विभेद र असमानतालाई निर्मूल पार्नाका निम्ति विभिन्न प्रकारका अभियानहरू चलाउन थालिए। उन्नाइसौं शताब्दीको उत्तरार्द्धदेखि नै बेलायतमा महिला अधिकारकर्मीहरूले शिक्षा, सम्पत्ति, रोजगार, मतदान आदिमा पुरुषसमान महिलाको अधिकार हुनुपर्ने लक्ष्यमा आधारित अभियान चलाए (अब्राम्स एन्ड हर्फम सन् २०२०, पृ. ३७)। यसैगरी कतिपय समाजमा महिलाद्वारा पीडित रहेका पुरुष तथा समाजमा किनाराकृत गरिएका तेस्रो लिङ्गीको अधिकारका निम्ति समेत आवाज उठाउन थालियो (भट्टराई २०७६, पृ. २६८)। त्यसैगरी उत्तरआधुनिकतावाद, उत्तरउपनिवेशवाद, नारीवाद, सीमान्तीयता आदिले समाजको सीमान्त वर्गको पक्षमा विचार प्रस्तुत गरे। यिनै पृष्ठभूमिमा लैङ्गिक समालोचनाको विकास भएको पाइन्छ। कार्लमार्क्स र एङ्गोल्सको नारीवादी अवधारणा तथा नारीवादी आन्दोलनको प्रारम्भदेखि लैङ्गिक समालोचनाको उठान भएको मानिए पनि यस समालोचनाले वास्तविक रूपमा नारीवादको विकासमा दोस्रो लहर आरम्भ भएपछि सन् १९७० को दशकमा सैद्धान्तिक स्वरूप प्राप्त गरेको हो (शर्मा २०७८, पृ. १५७)। यस समालोचनाको विकासमा सिमोन द बुवाको द सेकेन्ड सेक्स (सन् १९४९) र बेट्टी फिडनको द फेमिनियन मिस्टेकले महत्त्वपूर्ण भूमिका वहन गर्‍यो (भट्टराई २०७६, पृ. २६२)। यसरी नै यस समालोचनाको विकासमा जोसेफ एच. प्लिकको *द मिथ अफ मासकुलिनिटी* (सन् १९८१), कैरोल स्मिथ रोजेनबर्गको *डिसअर्डर्ली कन्डक्ट : भिजन्स अफ जेन्डर इन भिक्टोरियन अमेरिका* (सन् १९८५), पिटर् जि. फिलनेको *हिम / हर सेल्फ : सेक्स रोल्स इन मडर्न अमेरिका* (सन् १९८६), रिट फेलेस्कीको *द जेन्डर अफ मडरनिटी* (सन् १९९५) जस्ता कृतिले सघाएका छन् (अब्राम्स एन्ड हर्फम सन् २०२०, पृ. १४८-१४९) भने पुरुषसमलिङ्गी समालोचना, नारीसमलिङ्गी समालोचना, परालैङ्गिक समालोचना एवम् सन्दिग्धतावादी सिद्धान्तजस्ता अवधारणाहरूले समेत यस समालोचनाको विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका वहन गरेका छन् (शर्मा २०७८, पृ. १५९)। उपर्युक्त विचारहरूलाई आत्मसात् गर्दा महिलाहरूलाई न्याय र अधिकार दिलाउने लक्ष्यका साथ आरम्भ भएको लैङ्गिक समालोचनाले महिलाद्वारा पीडित पुरुष एवम् महिला र पुरुष दुवैद्वारा पीडित तेस्रो लिङ्गीहरूको मानवअधिकार, समानता र स्वतन्त्रताको पक्षमा आफूलाई प्रस्तुत गर्दै आफ्नो अध्ययनीय क्षेत्र फराकिलो बनाउँदै साहित्यिक कृतिको मूल्याङ्कन गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा विकसित भएको जानकारी प्राप्त हुन्छ।

लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताका माध्यमबाट लोककल्याणको भाव अभिव्यक्त गर्नु नै लैङ्गिक समालोचनाको केन्द्रीय प्रवृत्ति हो। मोहनराज शर्मा (२०७८) ले लिङ्गलाई सामाजिक र सांस्कृतिक निर्मिति मान्नु, नारी र पुरुषलाई शारीरिक यौनिकताका दृष्टिले भिन्न मान्नु, नारीमाथि पुरुष प्रभुत्व मात्र नभई पुरुषमाथि नारी, नारीमाथि नारी र पुरुषमाथि

पुरुषको वर्चस्व रहने कुरालाई स्विकार्नु, श्रम, शिक्षा, आय, स्वामित्व, सम्पत्ति, सङ्गठनात्मक कार्य, रेखदेख आदिको वितरणमा लिङ्गभेदलाई एउटा अस्त्रका रूपमा स्विकार्नु, व्यक्तिको पहिचाननिर्धारणमा लैङ्गिकताजस्ता तत्त्वको अहम् भूमिका रहने कुरामा विश्वास गर्नुलाई लैङ्गिक समालोचनाका प्रमुख मान्यताका रूपमा उल्लेख गरेका छन् (पृ.१५९-१६०) भने रमेशप्रसाद भट्टराई (२०७६) ले यस समालोचनानाले सामाजिक सम्बन्धका विषयमा यथार्थ रूपमा किनाराकृत हुन पुगेका पक्ष नारी र पुरुष दुवैका दृष्टिकोण र हेराइबाट मात्र लैङ्गिक विभेदका समस्या समाधान हुन सक्ने मान्यता आत्मसात् गरेको कुरा प्रस्तुत गरेका छन् (पृ.२६३) । उपर्युक्त विचारहरूलाई समेत अवलम्बन गर्दै लैङ्गिक विषयलाई सामाजिक र सांस्कृतिक निर्मित मान्नु, लैङ्गिक विभेद र दमनका कारणहरूको खोजी गर्नु, लैङ्गिकताका कारण किनाराकृत हुन पुगेका महिला, पुरुष र तेस्रो लिङ्गीका पक्षमा आवाज उठाउनु, महिला र पुरुषको सहकार्यात्मक सम्बन्धमा जोड दिनु, लैङ्गिक विभेदयुक्त परम्परा, प्रथा, कानुन एवम् मानवीय आचरण र व्यवहारप्रति आलोचनात्मक हुनु, लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताका निमित्त कानुन सशक्त हुनुपर्ने अभिमत प्रस्तुत गर्नु, लैङ्गिक समानताका निमित्त सम्बद्ध सबै पक्ष सचेत, संवेदनशील र जवाफदेही हुनुपर्ने विचार प्रकट गर्नु, लैङ्गिक असमानता र उत्पीडनका विपक्षमा आवाज उठाउनुका साथै विद्रोह र प्रतिरोध गर्नुपर्ने मत प्रस्तुत गर्नु, व्यक्तिको उसको शरीरप्रतिको अधिकारलाई सर्वोपरि महत्त्व दिनु, प्रत्येक व्यक्तिको लैङ्गिक पहिचानप्रति सद्भाव र सम्मान गर्नुपर्ने विचारधाराको पक्षपाती हुनु, प्रत्येक व्यक्ति आफ्नो अस्तित्व, पहिचान र अधिकारप्रति सचेत हुनुपर्ने कुरामा जोड दिनु तथा साहित्यिक कृतिमा लैङ्गिक दृष्टिले उत्पीडित व्यक्तिलाई सक्रिय र सशक्त वा निष्क्रिय र गौण ढङ्गले प्रतिनिधित्व गराइएनगराइएको कुरालाई पनि कृतिमूल्याङ्कनको आधार बनाउनुपर्ने विचार प्रवाहित गर्नुलाई लैङ्गिक समालोचनाका प्रमुख मान्यताका रूपमा सूचीबद्ध गर्न सकिन्छ ।

लैङ्गिक समालोचनानाले लैङ्गिक विभेदको दुष्परिणतिको यथार्थाङ्कन, नारीपात्रको सशक्त र सक्रिय प्रतिनिधित्व, नारीको विद्रोही र प्रतिरोधी स्वरको अभिव्यक्ति एवम् लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताप्रतिको अपेक्षाजस्ता मानदण्डको उपयोगका माध्यमबाट कृतिको विश्लेषण गर्दछ । लैङ्गिक विभेदले सामाजिक र पारिवारिक जीवनमा पार्ने दुष्प्रभावको विश्वासिलो ढङ्गले गरिने चित्रण नै लैङ्गिक दुष्परिणतिको यथार्थाङ्कन हो । यस्तो विभेद कायम रहँदासम्म मानवसमाजको रूपान्तरण पनि हुन सक्दैन र समाजमा लैङ्गिक समविकासको अवस्था पनि बन्न सक्दैन । कुनै वर्ग, लिङ्ग, जाति आदिलाई साहित्यिक कृतिमा संलग्न गराउने कार्य नै प्रतिनिधित्व हो । साहित्यमा प्रतिनिधित्वको खोजी निम्न वर्ग, महिला, जनजाति, दलित आदिका माध्यमबाट हुन सक्छ (भट्टराई २०७०, पृ. ३३६) । कृतिको कथानक, पात्र, सारवस्तु, दृष्टिविन्दु, परिवेशजस्ता तत्त्वहरूको विधानमा प्रदान गरिएको भूमिका र हैसियतले उसको प्रतिनिधित्व सक्रिय र सशक्त वा कमजोर र निष्क्रिय

176 अनुराधा उपन्यासमा लैङ्गिकता

ढङ्गले गराइएको कुराको चोतन गर्दछ । आफ्नो अस्तित्व, अस्मिता र अधिकारको रक्षार्थ गरिने अस्वीकार्ययुक्त र प्रतिरक्षात्मक स्वर नै विद्रोही र प्रतिरोधी स्वर हो । आफ्नो अस्तित्वरक्षाका निम्ति पीडित समुदायले पीडक समुदायका विरुद्धमा आवाज उठाउन सक्नुपर्दछ । प्रस्तुत लेखलाई लैङ्गिक समालोचनाका यिनै सैद्धान्तिक पर्याधार, मान्यता र मानदण्डमा आधारित रही पूर्णता प्रदान गरिएको छ ।

अर्थापनको विधि र ढाँचा

निगमनात्मक, गुणात्मक र पाठविश्लेषणात्मक शोधविधिको उपयोगद्वारा पूर्णता प्रदान गरिएको प्रस्तुत लेखसँग सम्बद्ध सामग्रीको विश्लेषणमा लैङ्गिक विभेदको दुष्परिणतिको यथार्थाङ्कन, नारीपात्रको सशक्त र सक्रिय प्रतिनिधित्व, नारीको विद्रोही र प्रतिरोधी स्वरको अभिव्यक्ति एवम् लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताप्रतिको अपेक्षाजस्ता लैङ्गिक समालोचनाका प्रारूपको प्रयोग गरिएको छ । लैङ्गिकताका उपर्युक्त मानदण्डमा आधारित रही विजय मल्लको *अनुराधा* उपन्यासको मूल्याङ्कन गरिएकाले प्रस्तुत लेख बहुसत्यमा केन्द्रित गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ । लैङ्गिकताको स्थापित सिद्धान्तका आधारमा उक्त उपन्यासको अध्ययन गरिएका कारण यस लेखमा निगमनात्मक शोधविधि प्रयोग गरिएको छ भने उक्त सिद्धान्तका निर्धारित मानदण्डको केन्द्रीयतामा रही उक्त उपन्यासबाट तथ्य र उद्धरण खोजी ती तथ्य र उद्धरणको व्याख्या र विश्लेषण गर्दै निष्कर्षमा पुगिएकाले यस लेखमा पाठविश्लेषणात्मक शोधविधिको प्रयोग गरिएको छ ।

नतिजा र विमर्श

लैङ्गिक समालोचनाका निर्धारित मानदण्डका आधारमा विजय मल्लको *अनुराधा* उपन्यासको विश्लेषण गर्दा प्राप्त नतिजा र विमर्शलाई तलका उपशीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ :

लैङ्गिक विभेदको दुष्परिणतिको यथार्थाङ्कन

लैङ्गिक विभेदले मानवीय जीवनमा पुऱ्याउने दुष्परिणतिको यथार्थाङ्कन विजय मल्लको *अनुराधा* उपन्यासमा गरिएको छ । पितृसत्तात्मक समाजले दाम्पत्यजीवनमा आबद्ध हुनाका निम्ति पुरुषको प्रभुत्व र महिलाको अधीनस्थता कायम हुने गरी वैवाहिक परम्परा कायम गरेको पाइन्छ । युवक र युवतीको आपसी समन्वय, सहकार्य, रोजाइ एवम् पारस्परिक प्रेमलाई आत्मसात् गरी तिनका बिचमा वैवाहिक सम्बन्ध कायम गर्नुका साटो पुरुषको मात्र मानसिकता बुझी तथा महिलाको चाहना र मनस्थितिको पूर्ण बेवास्ता गरी पुरुषको स्वार्थअनुकूल पुरुषकेन्द्री र महिला अमैत्री प्रकृतिको वैवाहिक सम्बन्ध कायम गर्न खोज्दा उत्पन्न हुन सक्ने विषम परिस्थितिको यथार्थाङ्कन यस उपन्यासमा गरिएको छ । गुणस्तरीय शिक्षा आर्जनका माध्यमबाट आफूलाई अत्यन्त स्वाभिमानी, संवेदनशील र बौद्धिक युवतीका रूपमा प्रस्तुत गर्ने तथा आफूले आफूजस्तै र आफूलाई सुखी र खुसी तुल्याउन सक्ने

युवकको खोजीमा रहेकी अनुराधालाई उसकी आमाले आफू बिरामी परेको स्वाड पारी अनुराधालाई कैयौं पटक आफ्नो विकृत कामवृत्ति शमनका निम्ति असफल प्रयाससमेत गर्ने रत्नमानको षड्यन्त्रमा परी लखनउबाट काठमाडौं बोलाई अनुराधासँग कुनै परामर्शसमेत नगरीकन पूजाआयोजनाका माध्यमबाट अत्यन्त छलकपटपूर्ण ढङ्गले अनुराधाको विवाह रत्नमानसँग गराउन खोज्दा लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताकी हिमायती अनुराधाले त्यस वैवाहिक कार्यक्रममा बाधा पुऱ्याउँदा उत्पन्न असहज परिस्थितिको अङ्कनमा प्रस्तुत उपन्यास केन्द्रित रहेको छ । एकातिर आफ्नो वैयक्तिक जीवनका अत्यन्त संवेदनशील पक्षमा अरूले गरेको निर्णयलाई कुनै पनि परिस्थितिमा स्विकार्न नसक्ने कुरामा विश्वस्त रहेकी अनुराधाले वर (रत्नमान) लाई लगाउने फूलको माला धुजाधुजा पारी उसकै सामुने फाल्दछे, भने अर्कोतिर अनुराधाले आफ्नो वैयक्तिक जीवनमा अवरोध पुऱ्याउने व्यक्तिलाई कडा चुनौती दिने चेतावनीसमेत दिन्छे । अनुराधाको यस चेतावनीलाई सामान्य रूपमा लिएका अनुराधाकी आमा र रत्नमानले उसलाई रत्नमानकै पत्नीका रूपमा स्विकार्न प्रयत्नरत रहँदाकै अवस्थामा फेनै आक्रोशित बनेकी अनुराधा रत्नमानकै हत्या गर्ने मानसिकताका साथ रत्नमानको घरमा पस्छे ।

रत्नमानलाई हत्या गर्ने वातावरण नपाउँदा मुर्मुरिएकी अनुराधा रत्नमानको भाइ समुद्रमानसँगको उठबसलाई प्राथमिकतामा राखी आफू र समुद्रमानबिचको कार्यकलापप्रति रत्नमानलाई सशङ्कित तुल्याई असह्य मानसिक पीडा दिन्छे । उसको यस कार्यले एकातिर रत्नमान मानसिक अन्तर्द्वन्द्वमा फसी मानसिक र शारीरिक रूपले कमजोर हुँदै गएको छ भने अर्कोतिर ऊ आफ्नै भाइलाई आफ्नो लक्ष्यको अवरोधक मानी बाह्य द्वन्द्वमा समेत उत्रिएको छ । यस परिस्थितिका कारण दाजु र भाइ बारम्बार आपसमा लडिरहन्छन् र भाइ घर छोड्ने निर्णयसमेत गर्दछ । समुद्रमान र रत्नमान आपसमा लडिरहँदा समुद्रमानको बचाउ गर्न गएको अनुराधाले छुरीले रत्नमानको हत्या गर्न खोज्दा उसलाई नलागी अनुराधाकै हातमा छुरी लागी नाडी काटिन्छ र ऊ विक्षिप्तसमेत बन्न पुग्छे । यस घटनाको फलस्वरूप समुद्रमान विकृत मानसिकताले ग्रस्त भई विराटनगरस्थित घरमा बसाइ सरी महिलाहरूलाई कामवासनाको सिकार बनाउनुका साथै उनीहरूलाई पाखा लगाउँदै विसङ्गतियुक्त जीवन बिताइरहेको हुन्छ । प्रस्तुत उपन्यासको “र समुद्रमान त्यस बखतदेखि विराटनगर गएको फर्कँदै फर्केन । केही दिन भित्रमा ऊ नामुद रक्सीबाज भएर निस्केछ । आइमाईहरू ल्याउने, केही दिन भित्र राख्ने, फेरि घोकाइदिने, यस प्रकारको जिन्दगी गुजारा गर्न थालेछ” (पृ. २३५) भन्ने अभिव्यक्तिले उक्त कुराको पुष्टि गर्दछ । यसैगरी यस उपन्यासको “...लेखूँ कसरी ? न उनी अनुमति दिने मनोदशामा छिन् न सहमति ज्ञापन गर्ने किनकि उनी बेहोस भइसकेकी छिन् । यस किसिमले बेहोस र बिचेत कि बाँचेर पनि जिउँदीजस्ती छैनन् । बौलाही, पगली ! उनी कराउँछिन्, रन्छिन्, कोपछिन्” (पृ. २) भन्ने अभिव्यक्तिले लैङ्गिक स्वतन्त्रताको अधिकारबाट वञ्चित गरिएकी अनुराधा रत्नमानसँगको प्रतिशोधी भावना पूरा

178 अनुराधा उपन्यासमा लैङ्गिकता

गर्ने कार्यमा सफल भए पनि उसको जीवन दुर्घटित भई ऊ विक्षिप्त अवस्थामा पुगेको तथा आफूले खोजेअनुसारको जीवनयापनबाट वञ्चित हुँदा उत्पन्न मानसिक आघातलाई सहन नसकी बौलाएको प्रतिकूल अवस्थाको उद्घाटन गरिदिएको छ। त्यसैगरी प्रस्तुत उपन्यासको “....उहाँ सुकेर काठ भइसक्नुभो । अनुहार हेर्नेोस् त । यस्तै भयो भने उहाँले आत्महत्या गर्नुहुन्छ ” (पृ.१३१) भन्ने गद्यांशले रत्नमानको पराजित र दुर्घटित जीवनपद्धतिको उद्घोष गरेको छ। यसरी नै अनुराधाका आमा र बुवा तथा रत्नमानका परिवारको एकातिर सामाजिक सम्मानमा ठुलो आघात पुगेको छ भने अर्कोतिर सम्बद्ध सबै पात्र दुर्घटित जीवन व्यतीत गर्न बाध्य भएका छन्। उपर्युक्त तथ्यहरूलाई सामान्यीकरण गर्दा पितृसत्तात्मक विचारधाराबाट सञ्चालित भई महिलालाई नारीअधिकार एवम् लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताको व्यवहारबाट वञ्चित तुल्याइँदा उत्पन्न हुन सक्ने विषम र लोकविनाशकारी परिस्थितिको उद्घाटन गरी परिवार र समाजमा लैङ्गिक समानतायुक्त सामाजिक प्रथा र प्रचलनलाई अवलम्बन गर्दा मात्र लोककल्याण हुन सक्ने अन्यथा पीडक र पीडित दुवै पक्ष र तिनसँग सम्बद्ध व्यक्तिहरूको जीवनसमेत दुर्घटित हुन सक्ने वास्तविकताको उद्घोष यस उपन्यासका माध्यमबाट गर्न खोजिएको जानकारी प्राप्त हुन्छ।

नारीपात्रको सक्रिय र सशक्त प्रतिनिधित्व

विजय मल्लको *अनुराधा* उपन्यासमा नारीपात्रको सक्रिय र सशक्त प्रतिनिधित्व गराइएको छ। कुनै वर्ग, लिङ्ग, जाति आदिलाई साहित्यिक कृतिमा संलग्न गराउने कार्य नै प्रतिनिधित्व हो। साहित्यमा प्रतिनिधित्वको खोजी निम्न वर्ग, महिला, जनजाति, दलित आदिका माध्यमबाट हुन सक्छ (भट्टराई २०७०, पृ. ३३६)। कृतिको कथानक, पात्र, सारवस्तु, दृष्टिविन्दु, परिवेशजस्ता तत्त्वहरूको विधानमा प्रदान गरिएको भूमिका र हैसियतले उसको प्रतिनिधित्व सक्रिय र सशक्त वा कमजोर र निष्क्रिय ढङ्गले गराइएको कुराको चेतन गर्दछ। प्रस्तुत उपन्यासका उक्त पक्षको विधानमा अनुराधाको केन्द्रीयता कायम गरिएको छ। पितृसत्तात्मक समाजमा नारीलाई पति रोज्ने अधिकारबाट वञ्चित तुल्याइँदा र उसको वैयक्तिक जीवनलाई नियन्त्रित गर्न खोज्दा उत्पन्न हुन सक्ने विषम परिस्थितिको अड्कनमा आधारित प्रस्तुत उपन्यासको कथानक निर्माणमा अनुराधाकै सर्वोपरि भूमिका कायम गरिएको छ। उसको वैयक्तिक जीवनमा हस्तक्षेप गर्न खोज्दा असह्य मानसिक सङ्घातमा परी दुर्घटित जीवन बिताइरहेकी तथा नारी उत्पीडनकारी पितृसत्तात्मक सामाजिक र सांस्कृतिक संरचनाको विनिर्मितिमा एकोहोरिएकी अनुराधाकै वैयक्तिक जीवनका आरोहअवरोहले यस उपन्यासको कथानकलाई दुःखान्त, प्रभावान्वितिपूर्ण र कलात्मक बनाई पूर्णता प्रदान गरेका छन्। यसैगरी यस उपन्यासको पात्रविधानको केन्द्रीय भूमिकामा अनुराधालाई नै आबद्ध गरिएको छ। पात्रलाई भूमिकाका आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण, आसन्नताका कोणले मञ्चीय र नेपथ्यीय, आबद्धताका दृष्टिले बद्ध र मुक्त, स्वभावका कोणले गतिशील र स्थिर एवम् प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल र प्रतिकूलजस्ता प्रकारमा विभाजन गरेको पाइन्छ (शर्मा

२०६३, पृ. ३९३)। पात्रको यस विभाजनलाई आधार बनाउँदा अनुराधालाई प्रस्तुत उपन्यासमा प्रमुख, मञ्चीय, बद्ध, गतिशील, अनुकूलजस्ता चारित्रिक वैशिष्ट्य प्रदान गरिएको छ। यस उपन्यासमा प्रयुक्त कोमलमान, रत्नमान, समुद्रमान र अनुराधाकी आमालाई सहायक पात्रको भूमिकामा आबद्ध गरिएको छ भने हरि, अनुराधाका बुवा, दाजु, भाउजू, दिदी र भिनाजु, रत्नमानकी आमा, काका र काकीलाई गौण पात्रको भूमिकामा सीमित गरिएको छ। यस उपन्यासका अन्य पात्रहरूको भूमिकानिर्धारण अनुराधाकै सेरोफेरोमा गरिएको छ। अनुराधामा आफ्नी मृतआमाको सादृश्य देखी उसलाई स्वस्थ तुल्याई उसैसँगको दाम्पत्यजीवनमा आबद्ध भई पारिवारिक जीवन बिताउने परिकल्पनामा कोमलमानको भूमिका निर्व्योले गरिएको छ भने अनुराधालाई गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने वातावरण मिलाए पनि उत्तरवर्ती समयमा उसप्रति बेपरवाह देखिएको कार्यव्यापारमा अनुराधाको बुवाको भूमिकालाई सीमित तुल्याइएको छ। रत्नमानको बहकाउमा परी अनुराधालाई दुर्घटित जीवन बिताउन बाध्य तुल्याउने प्रसङ्गमा अनुराधाकी आमा, अनुराधालाई षाड्यन्त्रिक तरिकाले हत्याई उसको यौवनप्रति प्रभुत्व कायम गर्ने कार्यमा रत्नमान तथा अनुराधाको प्रयोगको साधन भई रत्नमानलाई पराजित गर्नाका निम्ति अनुराधालाई सघाउने कार्यमा समुद्रमानको भूमिका र हैसियत निर्धारण गरिएको छ। यस तथ्यले अनुराधाको यष्टे चारित्रिक विकास गर्नाका निम्ति अन्य पात्रको प्रयोग गरिएको कुरालाई स्पष्ट्याइदिएको छ।

लैङ्गिक विषमताले मानवीय जीवनमा पार्ने दुष्प्रभावको प्रस्तुतिका माध्यमबाट लैङ्गिक समतायुक्त समाजको स्थापनासम्बन्धी विचारलाई पाठकसमक्ष पुऱ्याउने कार्य अनुराधाको चरित्राङ्कनका माध्यमबाट *अनुराधा* उपन्यासमा गरिएको छ। यसैगरी पुरुषलाई श्रेष्ठ र महिलालाई अधीनस्थ तुल्याउने विषमतायुक्त सङ्क्रमणकालीन नेपाली सामाजिक परिवेशको उद्घाटन पनि अनुराधाकै कोणले गरिएको छ। त्यसैगरी प्रथम पुरुषीय पात्रको कथावाचकीय र अनुराधाको वैयक्तिक जीवनको इतिवृत्तको प्रस्तुतिमा आधारित यस उपन्यासमा आन्तरिक परिधीय दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ। यस दृष्टिविन्दुमा समाख्याता कथावाचकको भूमिकामा मात्र सीमित रही तृतीय पुरुषीय पात्रको वैयक्तिक जीवनको इतिवृत्त प्रस्तुत गर्ने कार्यमा केन्द्रित रहन्छ (श्रेष्ठ २०६६, पृ. ३०)। यस वैशिष्ट्यको अक्षरशः पालना यस उपन्यासमा गरिएको छ। उपर्युक्त तथ्यहरूलाई दृष्टिगत गर्दा प्रस्तुत उपन्यासको संरचनानिर्माणमा अनुराधाको केन्द्रीयता कायम गरिएको तथा अनुराधाकै माध्यमबाट लैङ्गिक समानतायुक्त लोकहितकारी विचारलाई पाठकसमक्ष पुऱ्याएका कारण यस उपन्यासमा नारीपात्रको सशक्त र सक्रिय प्रतिनिधित्व गराइएको जानकारी प्राप्त हुन्छ।

नारीको विद्रोही र प्रतिरोधी स्वरको अभिव्यक्ति

विजय मल्लको *अनुराधा* उपन्यासमा नारीको विद्रोही र प्रतिरोधी स्वरको अभिव्यक्ति गरिएको छ। आफ्नो अस्तित्व, अस्मिता र अधिकारको रक्षार्थ गरिने अस्वीकार्ययुक्त र प्रतिरक्षात्मक स्वर नै विद्रोही र प्रतिरोधी स्वर हो। प्रभुत्वशाली वर्गद्वारा निर्मित

विचारधारालाई सीमान्त वर्गले पूर्ण रूपमा जस्ताको तस्तै वा सहमतीय आधारमा स्वीकार गर्न वा पूर्ण रूपले अस्वीकार गर्न सक्ने विचार ग्राम्सीले प्रस्तुत गरे (गौतम २०७५, पृ.१०० मा उद्धृत) छैन महिलाप्रति पुरुषको प्रभुत्व कायम गर्ने एवम् पितृसत्तात्मक सामाजिक र सांस्कृतिक संरचनालाई संरक्षण गर्ने लक्ष्यका साथ निर्मित मागी विवाहगत प्रचलनलाई स्वीकार गराई महिलालाई अधीनस्थ बनाउन खोज्ने रत्नमान र अनुराधाकी आमाद्वारा निर्मित विचारधारालाई अनुराधाले पूर्ण रूपले अस्वीकार गरी प्रतिप्रभुत्वको अवस्था उत्पन्न गरिदिएकी छ । गुणस्तरीय शिक्षाका माध्यमबाट बौद्धिकताको विकास गरेकी तथा आफ्नो अस्तित्व र पहिचानप्रति अत्यन्त सचेत र संवेदनशील रहेकी अनुराधाले पूजारूपी षाड्यन्त्रिक कार्यक्रमका माध्यमबाट अनुराधालाई रत्नमानसँग विवाह गर्न बाध्य तुल्याउँदा उसले उक्त कार्यक्रम नै बिथोलिएकी छ । अनुराधा दुल्हा रत्नमानलाई पहिचानका निम्ति राखिएको फूलको माला रत्नमान र उपस्थित सबै आफन्तका सामुनै धुजाधुजा पाउँदै रत्नमानलाई कुनै पनि परिस्थितिमा पति नमान्ने प्रतिक्रिया जनाउँदै कार्यक्रम स्थलबाट समेत निस्की घर गइदिन्छे । साँझपख अनुराधालाई उसकी आमाले दोषी ठहर्नाउँदा आफ्नो वैयक्तिक जीवनका विषयमा अरूद्वारा गरिने कुनै पनि निर्णय मान्य नहुने भन्दै अनुराधाले घरमा उपस्थित आमासहित आफन्तलाई समेत कडा चुनौती दिन्छे ।

विवाह नै नगरेर अनुराधा रत्नमानकी पत्नी बनेकी तथा रत्नमानले अनुराधालाई बलपूर्वक आफ्नो घरमा लैजाने विचारधाराको निर्माण गरी उक्त विचारधाराका माध्यमबाट अनुराधामाथि पुरुषीय वर्चस्व कायम गर्न खोज्दा फन् आक्रोशित बनेकी अनुराधामा प्रतिरोधी र विद्रोही आचरण र व्यवहारले थप ऊर्जा प्राप्त गर्दछ । यसै घटनाको परिणाम स्वरूप रत्नमानको हत्या गर्ने मनस्थितिका साथ रत्नमानको घरमा पुगेकी अनुराधाले एकातिर रत्नमानलाई आफ्नो सम्मुख पर्न नदिई नारीकौमार्य जोगाउँछे, भने अर्कोतिर रत्नमानको हत्या गर्ने परिवेश प्राप्त नगर्दा आफ्नो रणनीतिमा परिवर्तन ल्याउँदै रत्नमानको भाइ समुद्रमानको प्रयोगका माध्यमबाट रत्नमानलाई ठुलो मानसिक आघात पुऱ्याई उसको घरपरिवारका सदस्यका बिचमा ठुलो कलह र घरमा अशान्तयुक्त वातावरणको सिर्जना गरिदिन्छे । आफ्नो नारीअस्मितालाई जोगाउँदै देखावटी रूपमा समुद्रमानसँग नजिकिएकी अनुराधाले सन्देहात्मक व्यवहार गरी रत्नमानलाई मानसिक रूपले अत्यन्त पीडित बनाउँछे । समुद्रमानसँगको उठबसको विषयलाई लिएर रत्नमान र समुद्रमान परस्पर बाष्पाबाष्प गरिरहँदा अनुराधा घटनास्थलमा पुगी समुद्रमानको बचाउ गर्दै धारिलो हतियार (छुरी) ले रत्नमानलाई प्रहार गर्न खोज्दा अनुराधाकै हातमा लागी फन् आक्रोशित हुँदै रत्नमानलाई प्रस्तुत उपन्यासको “म तपाईंलाई घृणा गर्छु, लाखचोटि घृणा गर्छु, पाए तपाईंलाई थुक्छु । बिहे नगरेकी आइमाईलाई बिहे गर्ने भनेर जाल गर्नु के त्यो पतन हैन ? मेरो कहिले बिहे भो ? म जोसँग पनि बिहे गर्न सक्छु” (पृ.१३४) भन्ने अभिव्यक्तिका माध्यमबाट अपमानित तुल्याइदिएकी छ । उपर्युक्त तथ्यहरूलाई दृष्टिगत गर्दा नेपाली समाजमा पितृसत्ताको बलियो पकड रहेको, पुरुषकेन्द्री र महिला अमैत्री संस्कृतिको संरक्षणमा महिलाहरूले समेत सघाइरहेका तथा पीडित महिला एकलैले पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना र अवयवसित सङ्घर्ष गर्नुपर्ने परिस्थितिको चित्रणका माध्यमबाट लैङ्गिक समतायुक्त सामाजिक र

सांस्कृतिक परिवेशको सिर्जना गर्दा मात्र नेपाली समाज समुन्नत बन्न सक्ने जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताप्रतिको अपेक्षा

विजय मल्लको *अनुराधा* उपन्यासमा लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताप्रतिको अपेक्षा गरिएको छ । यस उपन्यासकी केन्द्रीय पात्र अनुराधाको चरित्राङ्कनका माध्यमबाट उक्त विचार पाठकसमक्ष पुऱ्याइएको छ । उदारवादी नारीवादी धारले व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, पुराना बन्धनबाट मुक्ति, पुरुषसह समान अधिकारप्राप्ति एवम् नारीका पक्षमा सुधारको अपेक्षा गरे (किरण २०७६, पृ.१६) जै अनुराधाले वैयक्तिक स्वतन्त्रतालाई सर्वोपरि महत्त्व दिन खोजेकी, महिलाका जीवनका संवेदनशील विषयमा गरिने एकल अभिभावकीय र पितृसत्तात्मककेन्द्री निर्णयबाट उन्मुक्ति चाहेकी, पुरुषको समान अधिकार प्राप्त गर्न खोजेकी तथा नेपाली समाजमा नारीका पक्षमा सुधार हुनुपर्ने अपेक्षा राखेकी छ । महिलाको शरीरमाथि अरू व्यक्तिका साटो सम्बद्ध महिलाकै पूर्ण अधिकार हुनुपर्दछ ; उसले आफ्नो वैयक्तिक जीवनका विषयमा निर्णय गर्ने पूर्ण छुट पाउनुपर्दछ ; त्यो अधिकार कहीं कतैबाट पनि कुण्ठित गरिनु हुँदैन ; महिलाको त्यस नैसर्गिक अधिकारमा बाधा पुऱ्याइयो भने सम्बद्ध महिलामात्रको नभई परिवार र समाज सबैका लागि अनुकूल हुँदैन र यसले समग्र मानवसमाजलाई नै कलङ्कित र पतनोन्मुख तुल्याउँछ, भन्ने कुराको उद्घाटन अनुराधाको चरित्रचित्रणका माध्यमबाट गरिएको छ । अनुराधालाई पति चयन गर्ने अधिकारबाट वञ्चित तुल्याइँदा उत्पन्न असहज परिस्थितिले उक्त कुराको पुष्टि गरिदिएको छ । रत्नमानसँगको नाटकीय विवाहभन्दा पूर्ववर्ती समयमा पढाइलाई विराम दिई वैवाहिक जीवनमा आबद्ध हुनाका निम्ति अनुराधालाई उसकी आमाले आग्रह गर्दा अनुराधाले उक्त प्रस्तावलाई अस्विकारै पढाइलाई निरन्तरता दिने भन्दै गरेको प्रतिबद्धताले समेत ऊ नेपाली समाजको परम्परित विचारधारा र प्रचलनबाट उन्मुक्ति र नारी स्वतन्त्रता खोजेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । बाध्यात्मक तरिकाले अनुराधालाई रत्नमानकी पत्नी बनाई किनाराकृत गर्न लाग्दा अनुराधाले व्यक्त गरेका “एक आइमाईको, सम्पूर्ण मानवीय स्वतन्त्रतामाथि आघात परिरहेको थियो, एक आइमाईको अनिच्छापूर्वक बलात्कार भइरहेको थियो, एक आइमाईको अस्तित्वलाई जबर्जस्ती कुल्चेर, प्राणहीन बाटो बनाउने कोसिस भइरहेको थियो” (पृ.८४) भन्ने अभिव्यक्तिले अनुराधाले वैयक्तिक स्वतन्त्रता र लैङ्गिक समानता खोजेको कुरालाई प्रस्ट्याइदिएको छ । उपर्युक्त तथ्यहरूलाई सामान्यीकरण गर्दा तत्कालीन नेपाली समाज पूर्ण रूपले पितृसत्तात्मक विचारधाराबाट प्रवाहित रहेको तथा महिलाहरू उक्त पितृसत्तात्मक सामाजिक र सांस्कृतिक प्रचलनबाट उन्मुक्ति खोजेको एवम् नारीस्वतन्त्रता र लैङ्गिक समानता चाहेको कुराको उद्घोष यस उपन्यासमा गरिएको जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

निष्कर्ष

विजय मल्लको *अनुराधा* उपन्यासमा लैङ्गिक विभेदको दुष्परिणतिको यथार्थाङ्कन, नारीपात्रको सशक्त र सक्रिय प्रतिनिधित्व, नारीको विद्रोही र प्रतिरोधी स्वरको अभिव्यक्ति एवम् लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताप्रतिको अपेक्षाको चित्रणका माध्यमबाट लैङ्गिक

182 अनुराधा उपन्यासमा लैङ्गिकता

समविकासको अवधारणा प्रस्तुत गरिएको छ । तत्कालीन नेपाली समाजले पुरुषलाई प्रभुत्वशाली र महिलालाई अधीनस्थतायुक्त भूमिकामा आबद्ध हुने विभेदकारी सामाजिक र सांस्कृतिक संरचनाको विकास गरेको तथा त्यस संरचनाबाट पीडित भई समग्र समाजकै गरिमालाई कलङ्कित तुल्याउने विषम, अशान्तमय र विसङ्गतिपूर्ण सामाजिक परिवेशको निर्माण भएको कुराको उद्घाटन यस उपन्यासमा गरिएको छ । यसैगरी प्रस्तुत उपन्यासको संरचनाविधानमा लैङ्गिक उत्पीडनमा परेकी महिलालाई सर्वोपरि हैसियत र भूमिका प्रदान गरी सक्रिय र सशक्त प्रतिनिधित्वका माध्यमबाट सम्बद्ध पक्षलाई लैङ्गिक विभेदका कारण उत्पन्न सामाजिक समस्याप्रति संवेदनशील र जवाफदेही भई लैङ्गिक समतायुक्त आचरण र व्यवहार आत्मसात् गर्नुपर्ने विचार पनि प्रवाहित गर्न खोजिएको छ । त्यसैगरी पितृसत्तात्मक विचारधाराको पृष्ठभूमिमा निर्मित सामाजिक र सांस्कृतिक प्रचलनलाई विनिर्मित तुल्याई लैङ्गिक समताअनुकूल बनाउनुपर्ने र यसो नगरिए पीडित पक्ष त्यस्तो विभेदकारी व्यस्थाको विरुद्धमा अत्यन्त सशक्त ढङ्गले लाग्दा मानवजीवन नै दुर्घटित हुन सक्ने कुराको उद्घोष पनि यस उपन्यासमा गरिएको छ । मानवजीवनलाई गतिशील बनाउने विषयमा सघाए पनि लैङ्गिक विभेदको सिकार भई पुरुषीय प्रभुत्व स्विकार्न विवश गरिएका नारीहरू लैङ्गिक समानता र वैयक्तिक स्वतन्त्रताका साथ सम्मानित जीवनयापन गर्न खोजेको कुराको अभिव्यक्ति पनि यस उपन्यासमा गरिएको छ । तथापि यस उपन्यासले लैङ्गिक समविकासको अवधारणाको प्रस्तुतिका माध्यमबाट लोककल्याणको भाव अभिव्यक्त गर्न खोजेको अभिमत पत्ता लगाउनु, स्रष्टालाई उत्पीडित समुदायको समस्याको उठानका माध्यमबाट जनहितकारी साहित्यको सिर्जना गर्न, द्रष्टा र अनुसन्धातालाई लैङ्गिकताको मौलिक विश्लेषणपद्धति अपनाई साहित्यिक कृतिको मूल्यनिरूपण गर्न तथा पाठकलाई लैङ्गिक समविकासको अवधारणाअनुसारको आचरण र व्यवहार स्विकारी मानवीय जीवनमूल्यको महत्त्व र गरिमा कायम गर्न अभिप्रेरित गर्नु नै यस लेखको निष्कर्षात्मक प्राप्ति हो ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अग्रवाल, रोहिणी (सन् २०१४), *साहित्य की जमीन और स्त्री मन के उच्छ्वास*, नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।

उप्रेती, सञ्जीव (२०६९), *सिद्धान्तका कुरा*, चौथो संस्क., काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।

एटम, नेत्र (२०७४), *सङ्क्षिप्त साहित्यिक शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

किरण, मोहन वैद्य (२०७७), *मार्क्सवादी समालोचना*, काठमाडौं : शमी साहित्य प्रतिष्ठान ।

गौतम, कृष्ण (२०६७), *उत्तरआधुनिक संवाद*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।

गौतम, कृष्ण (२०७७), *मार्क्सवाददेखि उत्तरमार्क्सवादसम्म*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।

- जैन, निर्मला (सन् २०००), *कथाप्रसंग : यथाप्रसंग*, नयी दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- ढकाल, रजनी (२०७०), 'सांस्कृतिक अध्ययनमा लैङ्गिकता', *भृकुटी* (भाग १९, असार), पृ. ३२६-३३३ ।
- त्रिपाठी, सुधा (२०६७), *नारीवादको कठघरामा नेपाली साहित्य*, ललितपुर : साक्षा प्रकाशन ।
- पाण्डे, ज्ञानू (२०६९), *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पौड्याल, षडानन्द (२०७७), *नेपाली आख्यानमा शरीर राजनीति*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७०), 'सांस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्तहरू', *भृकुटी* (भाग १९, असार), पृ. ३३५-३६४ ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७६), 'लैङ्गिक समालोचना', राजेन्द्र सुवदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम, सम्पा. *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना सैद्धान्तिक खण्ड*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. २५९-२७३ ।
- मल्ल, विजय (२०५९), *अनुराधा*, (नवौं संस्क.) काठमाडौं : साक्षा प्रकाशन ।
- विजयचन्द्र (सन् २००२), *हिन्दी साहित्य आलोचना एवं अनुसन्धान*, कानपुर : चन्द्रलोक प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०६३), *समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग*, दोस्रो संस्क. काठमाडौं : अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०७८), *समालोचनाका नयाँ कोण*, काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन हाउस ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०६६), *अभिनव कथाशास्त्र*, काठमाडौं : पालुवा प्रकाशन प्रा. लि. ।
- Abrams, M.H. & Harpham G.G.(2020). *Aglossory of literary terms*. fourteenth reprinted. New Delhi: Cengage Learning India Private Limited.
- Bhasin.K.(2000).*Understanding gender*. New Delhi: Paul press.
- Pilcher, J. & Wheleham, I. (2004). *50 Key concepts in gender studies*. New Delhi: SAJE publications.